

Kreaturen

DE DJUR SOM fanns på gårdarna var hästar och nötkreatur, får och ibland getter; svin, höns, ofta gäss och ibland ankor. Även katter och hundar förekom, men i vilken utsträckning är ganska lite känt. Biskötsel tycks ha haft störst betydelse i sydöstra Sverige.

Smäländsk bondgård, skildrad av A. C Wetterling, troligen omkring 1840.

Svinen ska just utfodras. Kvinnan som mjölkar i bakgrunden står på knä med mjölkspannen på snedden mellan benen.

Denna ställning var bäst anpassad för små kor, men kanske mindre bekväm nu när korna och mjölmängderna höll på att bli större.

HÄSTARNA

Hästar användes som dragare i åkerbruket och vid frakter. De var mer allsidigt användbara än oxarna, men krävde mer och bättre foder. Hästarna föredrogs på grund av sin större snabbhet vid vägtransporter, och hade av samma skäl vissa fördelar även i åkerbruket. De hade dock svårare än oxarna att klara fuktigt och löst underlag.

I allmänhet började man inte vänja hästen vid arbete förrän vid fyra års ålder, och den ansågs fullt arbetsför vid sex år. Fram till åtta eller nio års ålder behöll den sin höga arbetskapacitet, men därefter följde fem till tio år då den helst borde användas till gradvis lättare sysslor.

Det var starkt skambelagt att äta hästkött. Att kastrera, avliva och slå hästar var en föraktad syssla som utfördes av personer med lågt anseende. De kunde alltefter dialekt kallas "rackare", "flåbuse" eller (mer officiellt) "hudavdragare". Många gånger var samma män biträde åt bödeln.

Hästarnas brist på värde som slaktdjur bidrog till att många av dem tilläts bli gamla. Till detta medverkade kanske också den kamratskap som kunde växa fram mellan häst och husbonde. I

Hästen var bondens prestigedjur och kunde vid högtidliga tillfällen utrustas med rikt ornamenterade seldon.

På bilden ses en broderad brudsadel från Järnskog i Värmland. Selbågen från Ytterhogdal i Härjedalen och lokorna från Forsa i Hälsingland är rikt snidade och målade.

En man med sin häst på Hötorget i Stockholm omkring 1830. Observera hur liten hästen är. Om mannen är drygt 170 cm lång kan hästen inte ha en mankhöjd på mycket mer än 125 cm – ganska normalt för dåtida arbetshästar. Svansen är uppbunden, kanske för att skydda taglet.

bouppteckningar efter bönder ser man då och då gamla, ibland blinda hästar. Men långtifrån alla hästar fick en fridfull ålderdom. Eftersom hästköttet inte ansågs dugligt till människoföda blev många hästar utnyttjade till det yttersta innan de slutligen avlivades.

Dåtida hästar var små, härdiga och mindre foderkrävande än dagens. I Skåne mätte i början av 1700-talet hingstar som uttagits som tillräckligt "goda och stora" för att få betäcka stona, 120–140 cm över manken. Dessa "stora" hingstar var därmed jämstora med dagens gotlandsruss. Samtida kavallerihästar som inköpts från Tyskland för sin storleks skull hade en mankhöjd på knappt 150 cm. De nådde därmed nätt och jämnt över gränsen för vad som nu räknas som ponny.

NÖTKREATUREN

Ett alternativ till hästen som dragdjur var oxen, en kastrerad tjur. Halvvuxna oxar kallas stutar. De började tämjäs vid tre års ålder. Fullt utvuxna dragoxar var de vid fem år.

Ofta var det småbrukare i skogsbygden som födde upp stutar. Dessa blev kvar i de betesrika skogsbygderna åtminstone fram till fyra års ålder, då de som regel såldes vidare till slättbygderna. Då oxen vid sju eller åtta år gjort sitt som dragare såldes han igen, ofta

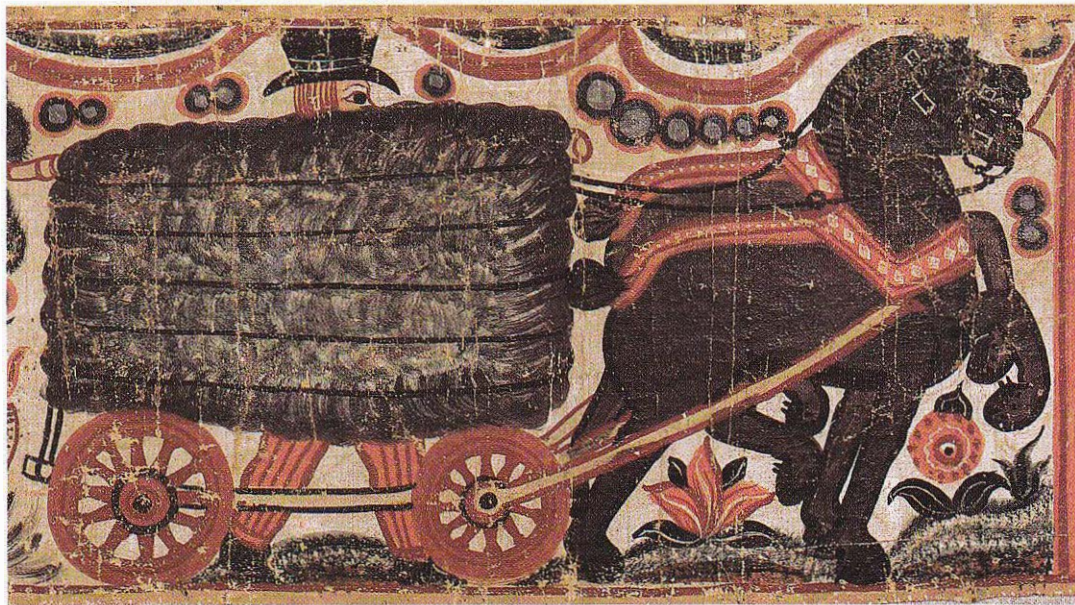

till något storjordbruk. Nu göddes oxen i ungefär ett år. Inför slakten drevs många oxar på en sista vandring som kunde sträcka sig flera tiotals mil. Oxdrifter gick från Småland och Västsverige, och hade oftast Bergslagen och Stockholm som destination. Det var inte bara köttet som var värdefullt på oxen. Hudarna gav kraftigt läder, bland annat till skor. Delvis var oxinförseln till Bergslagen betingad av behovet av läderremmar i gruvdriften.

Oxen ansågs starkare än hästen, och var billigare att föda upp och utfodra. Den fick ofta nöja sig med hö och halm, medan arbetshästen krävde att fodret förstärktes med havre. På grund av oxens begränsade användbarhet utanför jordbruket föredrogs ändå hästen i områden där behoven av transporter var särskilt stora. Det var också en fråga om gårdsstorlek. Småjordbrukare som bara hade behov av en eller två dragare föredrog hästen på grund av dess större allsidighet.

Korna gav mjölk och så småningom kött. Halvvuxna djur av honkön kallas kvigor fram till att de kalvat, något som på 1700- och 1800-talen ofta skedde vid omkring fyra års ålder. I och med kalvningen börjar kon att mjölka. Allmogekor tycks på 1700-talet ha givit ungefär 600 kg mjölk per år, varav en del – upp till en tredjedel men oftast betydligt mindre – gick till kalven. De då-

Oxdrift från Småland 1863. Det faktum att nötkreatur är flockdjur underlättade detta sätt att föra oxar över stora avstånd.

Hästarna var mer användbara än oxarna vid olika typer av körslor. På denna halländska bonadsmålning körs böet in med god fart.

tida kornas mjölkavkastning kan jämföras med den moderna, där en ko ger i medeltal 8 000 kg per år. Endast en mindre del av mjölken konsumerades inom gårdshushållet. Större delen omvandlades till smör, av gammalt en viktig handels- och exportvara.

Oxarnas stora värde som handelsvara gjorde att det var kor snarare än oxar som fick stå för det nötkött och det läder som konsumerades inom bondehushållen. Korna började avta i mjölkavkastning vid ungefär 11 års ålder.

KREATURSTOCKENS SAMMANSÄTTNING

Den första samlade bilden av kreatursinnehavet får vi genom statistik som på statligt uppdrag insamlades av prästerskapet 1805–1820. Av det sammanlagda antalet hästar och vuxna nöt utgjorde hästarna knappt 30 procent, oxarna 15 procent och korna nästan 60 procent, om vi ser till landet som helhet.

Enligt dessa uppgifter var hästarna relativt sett flest på Gotland, i Skånelänen och i Uppsala län. Även övriga östsvenska slättbygds-län samt västkustlänen uppvisar många hästar. Relativt få hästar fanns det i de västra Smålandslänen och länen i övre och mellersta Norrland.

Oxar användes framför allt i Götaland och södra Svealand. Det största inslaget av oxar fanns i vissa slättbygds-län (Skaraborgs, Södermanlands och Malmöhus län) samt Smålandslänen och Ble-

kinge. Norr om Vänern och Mälaren var oxarna betydligt färre, liksom i västkustlänen och på Gotland. I Norrland och Dalarna utgjorde oxarna mindre än 3 procent av antalet vuxna djur.

Kornas andel var störst i norr och minst i söder. I Norrland utgjorde korna genomgående minst tre fjärdedelar av de vuxna djuren, i Malmöhus län mindre än en tredjedel.

Undersökningar av bouppteckningar visar att medelstora bönder ofta hade sammanlagt 10–12 hästar och nöt, oberoende av var de bodde i landet. Men som vi sett var fördelningen mellan kreatursslagen starkt olikartad i landets skilda regioner.

Typiskt för de skånska slättbygderna var att den animaliska produktionen var rätt obetydlig. Huvudvikten var lagd på spannmålsproduktionen och på de därför behövliga dragdjuren. Enligt bouppteckningar från Torna härad i sydvästra Skåne hade bönderna på 1750-talet i medeltal 6 vuxna hästar, 1 unghäst och 1–2 oxar, men bara 1–2 kor och 1 kviga. Delvis kan den lilla andelen nötkreatur vara ett resultat av kreaturspester som började drabba landet vid mitten 1740-talet, och som grasserade särskilt svårt i de skånska slättbygderna. Men korna förblev där fåtaliga fram till 1800-talets stora driftsömläggningar. I sydöstra Skåne kunde det förekomma att stora bondgårdar i slutet av 1700-talet hade omkring 12 dragdjur, men endast 1–2 kor.

Oxarna var framför allt användbara i åkerbruket. Med sina utspärrbara klövar var de särskilt lämpade om jorden var lös och fuktig.

Här visar bonads-målaren ärjning med oxar i vårbruket.

I slättbygdsområdena i norra Götaland och östra Svealand var inriktningen på spannmålsproduktion inte lika ensidig. Följaktligen var kornas, kvigornas och ofta även oxarnas inslag i kreaturstocken större än på de skånska slätterna. I ett undersökt område söder om Vänern ägde en genomsnittsbonde på 1750-talet 2 hästar, 2 oxar, och lika många stutar, 3–4 kor och 1–2 kvigor.

I Upplands slättbygder bestod dragdjuren nästan helt av hästar. I uppsalatrakten ägde bönderna i medeltal 4 vuxna hästar och ofta en unghäst, 4 kor och 1–2 kvigor. Av oxar fanns ungefär ett par på var fjärde gård.

I ett skogsbygdsområde vid gränsen mellan Västergötland och Småland hade bönderna vanligen 1 häst, 2 oxar och 1 stut, 4 kor och 2 kvigor.

I nedre Luledalen i Norrbotten var antalet kor per gård så stort som 8, medan antalet dragare i regel inskränkte sig till en enda häst.

Många dragdjur i ett nordiskt klimat

Vid internationella jämförelser framstår antalet dragdjur hos nordiska bönder som stort i förhållande till de ganska små åkerarealerna. Det förklaras delvis av att de säsonger då det var möjligt att plöja och harva var korta. Om man kunde plöja i en månad i stället för två, gjorde detta naturligtvis att varje dragare bara kunde utnyttjas till att plöja ett hälften så stort område.

På kontinenten och i England omtalas ofta samplöjning, där flera bönder bidrog till spannet. Detta tycks endast i undantagsfall ha förekommit i Sverige (till exempel när man använde mycket kraftiga plogar vid nyodling). I praktiken ledde de korta brukningssäsongerna här till att varje bonde var tvungen att ha tillräckligt antal dragare för att plöja sin egen åker.

SMÅKREATUREN

Får och getter

Fåren gav ull, lammkött och hudar, men hade på 1700-talet och i början av 1800-talet också betydelse som mjölkdjur. Efter att lammen skilts från tackorna under natten eller efter användning av dihinder, kunde tackorna mjölkas. Under sensvåren klipptes fåren och gav ull till de ylletyger som var basen för bondens ytter- och vinterplagg. Även fårskinn var viktiga material för vinterkläder – de kunde brukas även inomhus eftersom bränslebristen ofta gjorde husen kalla.

Får. Teckning i skissbok av M. G. Anckarsvärd år 1815.

Getter. Teckning av Kilian Zoll (1818-1860).

Att döma av bouppteckningar hade slättbygdsbönderna ofta ett tiotal får vardera. Någon motsvarande undersökning finns inte från skogsbygder, men sannolikt var fårskötseln av mindre omfattning där.

Getaveln hade ganska liten betydelse i Sverige som helhet. Enligt statistik från början av 1820-talet var getternas antal inte mycket mer än en tiondel av fårens. Getterna var flest i de norra delarna av landet.

Svin

Bouppteckningsundersökningar antyder att man ofta höll omkring 5 svin av olika ålder på normalstora slättbygds gårdar, bortsett från årets kull av smågrisar. Svinen hölls för köttets skull. Under sommarhalvåret fick de gå ute och söka föda som de övriga djuren. ●fta ringades svinen – försågs med en ring i nosen – för att de inte skulle böka i jorden utan nöja sig med vad som fanns på markytan. Dessutom kunde de förses med hinderdon kring halsen, vanligtvis sammanfogade av tre eller fyra käppar, för att förhindra att de bröt sig igenom gårdsgårdar. Svinen konkurrerade visserligen med de andra djuren om gräset, men de kunde också äta sådant som de andra inte åt, till exempel bär och (om de tilläts) växtrötter. Växte ek eller bok i grannskapet var ollon svinens favoritföda om höstarna.

Skånsk lantgård. Det var vanligt att både svin och gäss fick hämta sin föda på trädan. Tamgäss förekom framför allt i slättbygdena.

Bonadsmålaren Johannes Nilsson har här skildrat den förlorade sonen som i sin misär äter med svinen. Vi får på samma gång en bild av hur grisarna såg ut i Sverige fram till mitten av 1800-talet.

Dåtida svin såg ganska annorlunda ut än dagens och påminde starkt om vildsvin. En man som var ung på 1860-talet skrev i början av 1900-talet att ”den tidens svin påminde mer om de vilda än våra dagars tamsvin; det var en helt annan ras. De hade höga ben, spetsigt huvud, bågformigt uppstående rygg, alldeles som en abborre, och kvarterslångt [15 cm] borst över manken och korsryggen, rätt ofta svarta eller svartfläckiga. Springa kunde de som hjortar.”

BETESGÅNG OCH VALLNING

En skillnad mellan skandinaviskt och kontinentalt jordbruk var att i Norden var åker och äng ganska konsekvent inhägnade av stängsel. Behovet av herdar för att vakta boskapen minskade därmed. På kontinenten däremot var herdens viktigaste uppgift att hålla djuren borta från åkergrödorna.

Inte sällan fick därför åtminstone de större djuren under långa perioder klara sig på egen hand när de betade ute i de svenska markerna. Hästar och kor är flockdjur, och särskilt i öppen terräng kunde de hävda sig bra mot vargen som fram till mitten av 1800-talet var ett nästan överallt närvarande hot.

Ännu vid denna tid kunde man på de trädfattiga allmänningar-

na i Götalands slättbygder enligt en folkminnesuppteckning

få se ända till 30 à 40 hästar ... i flock. Det fanns ingen varg, som vågade sig på dem då. Fölen betade alltid inne i flocken. Nötkreaturen bildade mindre flockar, men även dessa var så pass stora, att vargarna aktade sig för att komma dem för nära. Mer än en varg fick med livet plikta för sin närghänget, ty tjurarna var minsann inte att leka med.

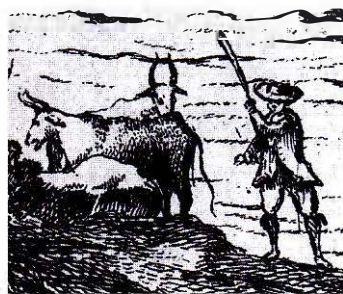
I mer skogig, buskig eller starkt bruten terräng, eller där djuren var uppdelade i mindre grupper, var det svårare för dem att försvara sig. Vid skogsbete var det därför lämpligt att de åtföljdes av vallhjon. Deras uppgift var huvudsakligen att driva djuren till gräsrika gläntor och lämpliga vattenställen, samt hindra dem från att gå ner sig i sankmarker och moras – det senare var inget obetydligt hot. Särskilt i Nordsverige kunde det också finnas oinhägnade slättermarker som under försomrarna måste skyddas från betesdjuren. Får och getter var försvarslösa mot rovdjuren och måste vallas mer genomgående än korna.

I de skånska slättbygderna följde bönderna den danska seden att använda sig av en beriden byherde. Dennes främsta uppgift var att övervaka hägnaderna och se till att grindar och led hölls stängda – boskapen fick i allmänhet klara sig själv.

I övriga Götaland och södra och östra Svealand tjänstgjorde ofta halv vuxna pojkar som vallhjon. Inte sällan var det pojkar från fattiga hem, eller sådana som var föräldralösa, som mot en mycket liten ersättning (mat och kläder) fick tjänstgöra som vallhjon. Det var ganska vanligt att pojkar lyckades driva bort vargen och det hände till och med att vallpojken tog tag i ett får som vargen höll på att släpa bort och höll kvar det tills rovdjuret tvingades släppa. Om vallningen skedde nära byn var vallbarnens främsta uppgift att påkalla hjälp vid rovdjursangrepp. Var vargfaran mycket stor övertogs vaktsysslan av ynglingar eller vuxna män.

De svenska bönderna hade dock besvär av en för vårt land speciell lagstiftning, som alltsedan 1680-talet i princip förbjöd att pojkar och unga män användes som vallhjon. I stället skulle bönderna i största möjliga utsträckning anlita unga flickor och kvinnor för denna syssla. Bestämmelsen hade till syfte att förebygga tidelag – könsumgånge mellan människa och djur.

Bönderna ville ha kvar sina vallpojkar. I en besvärsskrivelse till riksdagen hävdade småländsk allmoge 1713 att "deras döttrar eller

Vallpojke med stenslunga, 1700-talets mitt. En god vallare förväntades kunna försvara sin flock mot rovdjur.

tjänstepigor” håller vallningen för ”neslig samt är rädda och försagda medan däremot gossarna [är] kvicka och behjärtade att tillbakadriva de skadliga odjuren”. Bönderna bad att åtminstone få anlita vallpojkar under 13 år ”inom vilken ålder icke någon så grov odygd ... befaras som till förbudet givit anledning”. Bönderna fortsatte i själva verket att i stor utsträckning sända ut vallpojkar, trots risken att bli bötfällda.

Fäbodväsendet

Karaktéristiskt för kreatursskötseln i Norrland och norra Svealand var fäbodväsendet. Under 1700- och 1800-talen tillämpades detta system för kreaturshållning huvudsakligen norr om ”Norrlandsgränsen”, från norra Dalsland till norra Uppland. Genom att bönderna utnyttjade gräsrika trakter på stort avstånd från åkerbruksbygden kunde kreaturstammen hållas större än vad som annars skulle ha varit fallet. Fäbodväsendet förutsatte att den producerade mjölken kontinuerligt konserverades genom att omvandlas till ost eller smör. Med på fäboden följde därför alltid pigor som hade till uppgift att både mjölka och bereda mjölkprodukter. I norra Sverige var det sedan gammalt vanligt att även vallningen sköttes av unga kvinnor, ibland med hjälp av vallpojkar.

I södra och västra delen av fäbodväsendets utbredning, med centrum i Dalarna och Hälsingland, tillämpades ett system med två eller flera fäbodor där kreaturen vistades under olika säsonger under sommarhalvåret. Det fanns både hemfäbodor och långfäbodor.

Till hemfäboden, eller bodlandet, flyttade hela hushållet under sommaren och kreaturen hölls där under för- och eftersommaren. Vid långfäboden betade djuren under högsommaren, åtföljda endast av fäbodpigor. Dessa kunde återvända med djuren till hemfäboden under slätter och andra högsäsonger, då hushållet behövde all tillgänglig arbetskraft. Vid hemfäbodarna fanns nämligen inhägnade ängsmarker som slogs under sommaren och vars hö sedan fraktades till hemgården under vintern. Det kunde till och med finnas åkrar, något som i praktiken gjorde fäboden till ett filialjordbruk. Inte sällan omvandlades sådana uppodlade fäbodor under tidernas lopp till nya permanenta bosättningar.

Längs Bottniska viken stod fäbodarna endast för sommarbetet och saknade inhägnade ängsmarker.

STALLNINGSPERIODEN

Under ungefär halva året hölls kreaturen inomhus. I de södra delarna av landet kvarlevde dock in på 1800-talet bruket att låta alla hästar utom arbetsdjuren gå ute året runt på utmarken, där de själva fick söka sin föda. Unghästar kom där sällan i stall förrän under tämjningsperioden.

Avsevärda utrymmen gick åt till stall, ladugårdar och utrymmen för vinterfodret. På godset Johannishus i Blekinge upptog fräseböndernas ekonomibyggnader en golvyta på 130 m² i markplanet, vilket var nästan tre gånger så mycket som mangårdsbyggnadernas genomsnittliga 45 m².

Vad kreatursskötseln anbelangar var vintern för 1700-talets bönder i stort sett en period då de måste inrikta sig på att få kreaturen att överleva fram till nästa betesperiod. Vanligen var nämligen sommarhalvårets fodertillgångar i form av bete väsentligt större än vad som erbjöds av ängshö och halm på vintern. Det var när djuren fick beta som de växte och lade på hullet. Det var med andra ord sommarbetet som bonden omsatte i pengar när hösten kom. Från bondens synpunkt var det därför rationellt att ha så många djur som möjligt i beredskap inför betessäsongen. Följden blev knapp utfodring, ofta ren svältfodring under vintern. Den duktige bonden visste hur mycket, eller snarare hur lite varje djur behövde för att klara sig, och kunde på så sätt hushålla med fodret.

När våren kom var djuren ofta i dålig kondition, men såvitt det var möjligt hade bonden sparat foder till dragarna inför vårbruket.